

OSMANLI ARŞİV KAYNAKLARI İÇERİSİNDE AHKÂM DEFTERLERİ: GELİŞİM SEYRİ, MUHTEVASI VE ÖNEMİ

Ramazan GÜNAY*

ÖZET

Osmanlı devlet sisteminde, adli mekanizmanın başı hükümdardı ve bu sorumluluk, adli ve idari görevliler tarafından onun adına yürütülüyordu. Dolayısıyla devletin sınırları içerisinde yaşayan bütün vatandaşların her türlü haksızlık, zulüm ve kötülüklerden korunması meselesinde padişahın titiz davranması gerekiyordu. Bunun sonucu olarak da zulme uğrayan/mağdur olan veya yerel mahkeme tarafından verilen kararı beğenmeyen bütün Osmanlı vatandaşlarının, araya hiçbir aracı koymadan, mağduriyetlerinin giderilmesi amacıyla padişaha veya onun yetki verdiği kişilere/kurumlara müracaat etme hak ve imkânı vardı. Divân-ı Hümayun'a yansıyan şikâyetler ve bunlara dair çözümler önceleri, devlete ait mühim meselelerin kaydedildiği Mühimme Defterlerine yazılıyordu. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise şikâyetlere dair olan meseleler, eyalet ayırımı yapılmaksızın, Şikâyet Defterlerine kaydedilmeye başlanmıştır. Sonraki dönemlerde, merkezi otoritenin zayıflamasıyla beraber, şikâyetlerin sayısında artış olmuş ve buna paralel olarak da şikâyet kalemlerinde iş yükü artmıştır. Bunun yanı sıra, merkeze yapılan şikâyetler için çözüm sürecini kısaltma ihtiyacı da ortaya çıkmıştır. Bu amaçla, genel olarak her bir eyalet için müstakil defter oluşturulmuş ve merkeze gelen şikâyetlerin çözümleri bu defterlere kaydedilmeye başlanmıştır. Böylece, yaklaşık olarak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Divân-ı Hümayun'da, halkın şikâyetlerinin görüşülmesinden sonra alınan kararların birer suretinin farklı bölgelere ait defterlere kaydedilmesiyle Ahkâm Defterleri meydana gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şikâyet, Divân-ı Hümayun, Mühimme Defteri, Şikâyet Defteri, Ahkâm Defteri.

---

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Diyarbakır, Türkiye, ragun1@hotmail.com.

VERDICTS REGISTERS IN OTTOMAN ARCHIVE RESOURCES: THEIR HISTORY, CONTENT AND SIGNIFICANCE

ABSTRACT

In the Ottoman state System, the Sultan was the head of the court and judicial and managerial staff used to act on his behalf. Therefore, the Sultan had to be insightful about protecting all citizens from all kinds of unfair conduct, cruelty and atrocity. As a result, all Ottoman State citizens that were subjected to cruelty or those who did not accept a verdict by a local court had the right to apply directly to the Sultan or the authorities or institutions he assigned. Complaints to the Ottoman Divan, which served as Supreme Court, and related solutions and verdicts used to be recorded in the *Mühim* registers, in which all important governmental issues were compiled. Beginning in second half of 17th century, issues concerning complaints began to be recorded in Complaints Registers in all the Ottoman states. With the decline of the central authority the number of complaints increased and parallel to this workload concerning complaints increased. Besides, the necessity to accelerate the solution process for complaints made to the center occurred as well. To do this, separate registers for each state were formed and solutions of complaints submitted to the center were recorded in these registers. Thus, from about the second half of the 18th century on, Verdicts-Complaints Registers were formed by compiling copies of decisions made about people's complaints at Ottoman Divan in registers belonging to different regions.

Key Words: *Complaint, Divân-ı Hümayun (Council of Ottoman State), Mühimme Register, Complaint Register, Verdicts Register.*

GİRİŞ

İnsan hafızasının unutmaya gibi bir özelliği bulunuyor. Böyle bir özelliğe sahip olmasının, istenmeyen bir durum veya davranışı unutmak ve yeni bir hayata başlayabilme imkânına sahip olmak gibi olumlu tarafı bulunmakla beraber yaşanan hadiselerin veya bir döneme ait bilgilerin sonraki dönemlere aktarma imkânının ortadan kalkması gibi olumsuz yönü de bulunmaktadır. Bu amaçla sonraki zamanlarda ve gerektiğinde bir müracaat kaynağı olması için olayları kâğıda geçirme lüzumu duyulmuştur. Bundan dolayı da irili ufaklı değişik arşivler ortaya çıkmıştır. Bu arşivler, milletlerin ve devletlerin geçmişlerini şimdiki zamana ve geleceğe bağlayan temel kaynaklardır. Bu nedenle bunlar, sadece tutulmuş oldukları zamanı değil bugünü ve geleceği de ilgilendiriyorlar. Ayrıca bunlar, tutulmuş olduklarının dönemin sosyal,

iktisadi, hukuki ve siyasi yapısı ile o döneme ait müesseseleri ve bu müesseselerin işlevlerini ortaya koyan başlıca kaynaklardır.

Osmanlı Devleti'nde arşiv ve arşivciliğe bakıldığında, daha ilk devirlerden itibaren arşiv fikrinin mevcut olduğu, bu güne kadar muhafaza edilmiş milyonlarca arşiv vesikasının mevcudiyeti ile sabittir.¹ Bu vesikalar arasında çok değerli kayıtlar, devlet eli ile tespit edilerek düzenleniyor ve bunların iyi bir şekilde muhafaza altında tutulması için emirler veriliyordu.² Devletin ilk dönemlerinden itibaren takip edilen devlete ait meseleleri kâğıda geçirme usulü daha sonraki dönemlerde güçlenerek devam etmiş ve bu alanda bir ihtisaslaşma meydana gelmiştir. Önem derecesine bakılmaksızın, devlete ait belgelerin tümü büyük bir titizlikle sandık ve torbalar içerisinde muhafaza ediliyor ve lüzum görüldüğü takdirde tekrar bu defterlere başvuruluyordu.

Osmanlı Devleti'nin hüküm sürmüş olduğu sınırlar dâhilinde bulunan kentlerin idari ve sosyo-ekonomik yapısı hakkında çok değerli bilgiler sunan ve değişik dönemlerde tutulmuş olan arşiv kayıtlarına başvurmak suretiyle, incelenmek istenen kentler hakkında esaslı bir bilgiye sahip olma imkânı bulunuyor. Bahsi geçen bu kayıtlar, araştırmacılar için birinci dereceden kaynak olma özelliğine sahip olmaları hasebiyle büyük bir önem arz ediyorlar. Bunlar vasıtasıyla değişik müesseselerin yapı ve işleyişleri hakkında önemli bilgilere ulaşma imkânı bulunuyor. Bu müesseseler içerisinde, Osmanlı arşivlerinin oluşmasında Divan-ı Hümayun önemli bir yere sahiptir.

Osmanlı Devleti'nde Bâb-ı Âsafî, Bâb-ı Defterî ve Dîvân-ı Hümayûn adı altında devlet müesseselerinin temelini oluşturan üç önemli kuruluştan biri olan Dîvân-ı Hümayûn³, idari, iktisadi, askeri meseleleri görüşerek karara bağlayan, her türlü dava/şikâyetle ilgilenen ve birçok farklı görevi bulunan kuruluştur.

Divan-ı Hümayun'da işler; yazışmaları, müzakere sonucu alınan kararları, ferman ve beratları düzenlemek üzere divan ve maliye kalemlerine havale olunarak yürütülüyordu. Bu suretle divanda bir ihtisaslaşma başlamış oluyordu.⁴ Divan kayıtları ile ilgili ihtisaslaşmanın

---

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 76-78; Arşivlerin önemi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi", Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul 1985, s. 31-44.

² İsmet Binark, Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 3, Ankara 1980, s. 28.

³ Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. II, S. 7, Nisan 1968, s. 44.

⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 91.

kesin hatlarıyla ortaya çıkışı ise Kanuni zamanında ortaya çıktığı söylenebilir.⁵ Bunun bir sonucu olarak da Divan-ı Hümayun, maliye, darbhane ve sair yerlerin her birisinde görüşülen meseleler ayrı ayrı defterlere kaydediliyor ve muhafaza ediliyordu.⁶

Osmanlı Devleti'nde sadece padişahın değil onun yetki vermiş olduğu makam veya bu makama bağlı dairelerin de padişah adına hüküm verme imkânı vardı.⁷ Çok önemli kararlarla ilgili yayınlananların dışındaki hükümler, padişah tarafından değil de yetki verilmiş olan bu daireler tarafından sadır olunuyordu. Dolayısıyla, her ne kadar bizzat padişahın bu tür kararlarda dahil olmasa da, padişah tarafından kendilerine bu yetki verildiği için, hükümleri bizzat padişahın kendisi yayınlamış gibi ifadeler kullanılıyordu. Defterlerde bulunan her kaydın baş kısmında, yerel görevlilerin unvanları zikredilmek suretiyle, hitap cümlesinin sonundaki "... hüküm ki" ibaresi bahsedilen bu durumu te'yid edici mahiyettedir.

Divan-ı Hümayun'da görüşülen meseleler daha sonra temize çekildikten ve yayımlandıktan sonra bunların özet kayıtlarını tarih sırasına göre içeren defterler tutuluyordu.⁸ *Divan-ı Hümayun Sicilleri* adı verilen bu defterler, ihtiva ettikleri çeşitli meselelere göre tasnife tabi tutulmuşlardır.⁹ Değişik hükümlerin kaydedildiği Mühimme defterleri, bu kayıtlar içerisinde başlıca defterler arasındadır. Divan-ı Hümayun'un muntazaman yapıldığı zamanlarda her divan toplantısında müzakere edilen siyasî, ictimâî, malî, örfî, idarî kararların kaydını ihtiva eden¹⁰ ve "*daire-i saadâdet-i uz mâ'dairadât-ı seniyye ile mabeyni hümayuna takdim kılınan maruzâta mahsus*"¹¹ meselelerle ilgili kararları içeren defterlere *Mühimme Defterleri* deniliyor. Dolayısıyla Mühimme Defterleri, gerek padişahın divana başkanlık ettiği, gerekse sadrazam başkanlığında toplanan divandan çıkan mühim emirlerin kayd olunduğu defterler olmaları hasebiyle önemli olan hususları, yani birinci ve ikinci derecede öneme sahip iç ve dış meseleleri içeriyorlar.¹² Bu

⁵ İlhan Şahin-Feridun Emecen, *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1994, s. XVI.

⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, M.E.B. Yay., İstanbul 1993, s. 30.

⁷ Halil Sahillioğlu, "Ahkâm Defteri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1988, s. 551.

⁸ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 88.

⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK. Yay., Ankara 1998, s. 280; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Basımevi, İstanbul 2010, s. 7.

¹⁰ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 79.

¹¹ Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1978, s. 1478.

¹² Canan Kuş, "1780-1784 Tarihli ve 4 Numaralı Halep Ahkâm Defteri (s. 1-53) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi, Sosyal Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış*

yüzden Mühimme Defterleri, yüksek karar organı olan divandan çıkan hükümleri içermeleri sebebiyle hukuk tarihi açısından da ayrı bir öneme haizdirler.

Devlet işleriyle ilgili meselelerin re'sen görüşülmesi yani hükümet fonksiyonunun icra edilmesinden başka Divân-ı Hümayun'un, yüksek mahkeme olarak vazife görme salahiyeti de bulunuyordu. Bu nedenle ilk devir Mühimme Defterlerinde yer alan kayıtlarda her iki mahiyetteki hükümlere rastlamak mümkündür. Bu hükümler, Avrupa ortalarından İran'a, Kırım'dan Kuzey Afrika'ya ve Arabistan'a kadar uzanan geniş sınırlar içerisindeki Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilatının idari yapısı ve çalışma usulü, devlet ve teb'a arasındaki münasebetleri, imar, iskân, iktisat, iç ve dış siyaset, isyanlar ve bastırılma şekilleri, askeri tarih, strateji ve yabancı devletlerle olan münasebet gibi oldukça geniş bir daire içerisinde yer alan çok çeşitli meseleleri içeriyorlar.¹³

Mühimme Defterlerinin terkinde şekil ve muhteva yönünden bir tekâmülden söz edilebilir.¹⁴ XVII. asrın ortalarından itibaren sadece devlet işleri ve kamuya ait meselelerle alakalı ferman ve hükümler Mühimmelere kayd olunmaya başlanmıştır.¹⁵ Bu durum, Mühimme Defterlerinin muhteva bakımından fakirleşmesine sebep olmakla¹⁶ beraber bir ihtisaslaşmayı da beraberinde getirmiştir. Halka ait şikâyetler, 1649 senesinden itibaren, eyalet ayrımı olmaksızın Şikâyet Defterleri adı verilen yeni bir defter türüne kaydedilmeye başlanmıştır. Ancak 1742 senesinde bu usulden de vazgeçilmiş ve değişik bölgeler oluşturulmak suretiyle halkın şikâyetlerine dair meselelerin çözümlerini ihtiva eden ve Ahkâm Defterleri adı verilen yeni bir defter türü meydana gelmiştir.

Ahkâm Defterleri ile alakalı daha önce bazı çalışmalar yapılmakla beraber meselenin tamamını ihtiva eden müstakil bir çalışma yapılmamıştır.¹⁷ Bu çalışmada ise Ahkâm Defterlerinin ortaya çıkışı,

Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2008, s. 4; Nahide Şimşir, "103 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler", Tarih İncelemeleri Dergisi, S. X, İzmir 1995, s. 330.

¹³ Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 520-521.

¹⁴ 3 Numaralı Mühimme Defteri, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s. XXII.

¹⁵ İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", Osmanlı Araştırmaları, S. VII-VIII, İstanbul 1988, s. 35-36; Cahit Baltacı, İslâm Paleografyası (Diplomatik-Arşivcilik), İstanbul 1989, s. 58.

¹⁶ Mühimme Defteri 44, (Yayına Hazırlayan: Mehmet Ali Ünal), Akademi Kitabevi, İzmir 1995, s. V-VI.

¹⁷ Ahkâm Defterleri üzerine daha önce yapılmış olan çalışmalardan bazıları şunlardır: Feridun M. Emecen, Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 3, S. 5, 2005, s. 107-139; Canan Kuş, "1780-1784 Tarihli ve 4 Numaralı Halep Ahkâm Defteri (s. 1-53) Transkripsiyon ve

gelişim süreci, içermiş oldukları meseleler ve önemi üzerinde durulmuş ve mesele ayrıntılı bir şekilde tetkik edilmiştir.

GELİŞİM SEYRİ VE ŞEKLİ DURUM BAKIMINDAN AHKÂM DEFTERLERİ

Geniş bir coğrafyada ve asırlarca varlığını sürdürmüş olan Osmanlı Devleti, hâkimiyet kurmaya başladığı yerlerde yapmış olduğu ilk icraatlardan bir tanesi padişah adına o bölgedeki adli meseleleri takip edecek olan görevliyi/kadıyı tayin etmektir. Kadı, bakmakla yükümlü olduğu sınırlar dâhilindeki meseleleri şer'î mahkemelerde çözmeye çalışıyor ve burada görülen davaları da şer'îye sicilleri adı verilen defterlere kaydediyordu. Kadılar tarafından çözülmeye çalışılan bazı meseleler ise taraflarca beğenilmeyebiliyordu. Ayrıca merkezi otoritenin zayıflamasıyla beraber, merkezden uzak bölgelerde bulunan yöneticilerin keyfi muamele içerisine girmeleri ve özellikle XVII. asrın ikinci yarısında fazlaşan asayişsizliğe bağlı olarak şikâyetlerin arttığı görülüyor. Osmanlı devlet geleneğinin esasları arasında “halkın, Allah'ın padişaha bir emaneti (vedi'atullah) olduğu”¹⁸ düşüncesi vardı. Bu düşünceden dolayı da padişah, “... re'aya fukarasına ve sair hiçbir ferde zulüm ve ta'addi olduğuna kat'a ...” rızasının olmadığını değişik sebeplerle fermanlarla ifade etmiştir.¹⁹ Bundan dolayı gerek kadı tarafından verilen kararın sonucunu beğenmeyen, gerekse herhangi bir haksızlığa uğrayan/uğradığını düşünen kişilerin, şikâyet amacıyla, çözülmesi için meseleyi padişaha/Divan-ı Hümayun'agötürme hak ve imkânı bulunuyordu. Bunun yanı sıra bu hakkın herhangi bir şartta

Değerlendirme”, Fırat Üniversitesi, Sosyal Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2008; Ahmet Özel, “Ahkâm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1988, s. 550-551; Said Öztürk, “Kayseri ve Çevresinin Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Karaman Ahkam Defteri”, III. Kayseri Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri 2000, s. 401-413; Halil Sahillioğlu, “Ahkâm Defteri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1988, s. 550-551; İlhan Şahin- Feridun Emecen, II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1994; NahideŞimşir, “103 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, S. X, İzmir 1995, s. 329-341; Nahide Şimşir, “Ahkâm Defterleri'nin Tarihi Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, S. IX, İzmir 1994, s. 357-390.

¹⁸ Osmanlı padişahları, halkın kendilerine Allah'ın birer emaneti olarak düşündüklerini ve bundan dolayı da onları korumaları gerektiğini “...vedi'a-i cenab-ı hakk-ı ileyhden olan sükkân-ı memleket ve aceze-i ra'iyetvücûh-ı mezalim ve ta'addiyâtdan hıfz ve himayeleriyle ...” ifadesinden anlaşıyor. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri, Defter (BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.) 5, s. 307 (Evâsıt-ı Muharrem 1223/Mart 1808).

¹⁹ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d. 9, s. 11 (Evâhir-i Cemaziyelahir 1255/Eylül 1839).

bağlanmadan ve ayırım gözetmeden bütün halka tanınması bu sistemin diğer güzel bir yanını oluşturuyor.

Divan-ı Hümayun'da tutulan defterlerin (divan-ı hümayun sicilleri) düzenlenmesinde, tecrübe kazanma ve ihtisaslaşmaya bağlı olarak, içerdikleri meselelerin muhtevası ve bunların tutulma şeklinde devamlı bir değişme ve gelişme olduğu görülüyor. Her ne kadar ihtisaslaşma ve tecrübeye bağlı olarak farklı defter türleri ortaya çıkmışsa da merkeze yapılan şikâyetlerin sayısının artması bu çeşitliliğin fazla olmasını netice vermiştir. 1649 yılına kadar bütün fermân ve hükümler, Mühimme Defterlerine kayd olunurken bu tarihten itibaren idari ve adli konuları ihtiva eden meseleler farklı defter serilerinde tutulmaya başlanmış ve sadece devlete ait meseleleri ihtiva eden kayıtlar Mühimme Defterlerine kaydedilmeye devam edilmiştir.²⁰ Bu defterlere, muhteva ettikleri konulara göre, Rüus defterleri, Tahvil defterleri vs. değişik isimler verilmiştir. Şahsi anlaşmazlıklar, mülki ve idari yöneticilerle ilgili şikâyetleri, kadılar tarafından verilen kararlara yapılan itirazlar, alacak-verecek ve vergilerle ilgili şikâyetler, toprak ve tımarla ilgili anlaşmazlıklar ve esnaf şikâyetleri gibi meselelerle alakalı divanda verilen cevapları içeren kayıtlar ise bu tarihten itibaren *Şikâyet Defterleri* ismi verilen ayrı defterlere kaydedilmeye başlanmıştır. Ancak hükümlerin kaydedilmesinde takip edilen usul yönünden Mühimme ve Şikâyet Defterleri arasında belirgin bir ayırım olduğu söylenemez.²¹

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Atik Şikâyet Defterleri adıyla kayıtlı, h. 1059-1253 (m. 1649-1837) tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 213 adet Atik, Ordu ve Rikâb Şikâyet defteri ile h. 910-1213 (m. 1504-1819) tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden ve birkaç sayfa/formdan oluşan 38 adet Şikâyet Defteri Parçası bulunuyor.²² Şikâyet Defterleri de Mühimme Defterleri gibi Beylikçi kalem tarafından hazırlandığı için defterin ebadı ve türü ile kaydedilen hükümlerin düzenleme şekli Mühimme Defterlerinininkine benziyor. Bu nedenle içeriğe bakıldığında zaman bu iki defter türü arasındaki fark anlaşılabilir.²³ Bu defterlere kaydedilen meseleler ile alakalı olarak bölgeler arasında hala bir ayırım yapılmıyor, bütün eyaletlere ait şikâyet cevapları aynı defter içerisinde tutulmaya devam ediliyordu.

²⁰ Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", s. 520-521; Baltacı, a.g.e., s. 58; Sertoğlu, a.g.e., s. 88.

²¹ Said Öztürk, "Kayseri ve Çevresinin Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Karaman Ahkam Defteri", III. Kayseri Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri 2000, s. 402; Feridun M. Emecen, Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 3, S. 5, 2005, s. 124.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul 2010, s. 21-22.

²³ Şimşir, "Ahkâm Defterleri'nin Tarihi Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler", Tarih İncelemeleri Dergisi, S. IX, İzmir 1994, s. 359.

Daha sonraki dönemlerde Şikâyet Defterlerine kaydedilecek meseleler ile alakalı yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. XVIII. yüzyılda devlet otoritesinin daha da zayıflamasına bağlı olarak şikâyet sayısının artması nispetinde, Divan-ı Hümayun'daki bir iş yükünü de arttırmıştır. Bu iş yükünü hafifletmek ve halkın şikâyetlerini çözmek, dolayısıyla devlet otoritesini yeniden te'sis etmek amacıyla Reisü'l-küttab Ragıp Efendi tarafından mahalli sistemin getirilmesi uygun görülmüştür.²⁴ 1742 senesinden itibaren²⁵ eyaletlere ait şikâyetler birbirinden tefrik edilmek suretiyle ve her bir bölge müstakil olmak üzere bu defterlerin kayıtları ayrı ayrı tutulmaya başlanmıştır. Bu tür kayıtlara da *Ahkâm Defterleri* adı verilmiştir.

Değişik şekillerde tarifî yapılan hüküm (حکم), özel manada devlet otoritesini ifade etmesinin yanı sıra, *bir hâkimin belli bir konuda verdiği karar, iki nesne veya fikir arasında kurulan bağlantı* vs. değişik manalarda kullanılmış olan oldukça geniş kapsamlı bir kavramdır.²⁶ Divan-ı hümayun, maliye, darbhane ve sair yerlerden padişah adına yazılan emir ve tembihâta da kısaca *hüküm* adı veriliyor.²⁷ Ahkâm (حکم) ise hüküm kelimesinin çoğuludur ve kesin emir/karar manasına geliyor.²⁸ Vesikalarda ise bir iş ve vazife için padişah tarafından verilen yazılı emre *hüküm-i hümayun* deniliyor.²⁹ Ahkâm, daha geniş manada, belli bir konu hakkında konulmuş bulunan kuralların bütününe ifade etmek için de kullanılıyor.³⁰ Divan-ı Hümayun'dan çıkan hüküm, kanunname ve nizam mahiyetinde olan kararların aynen kaydına mahsus defterlere de *Ahkâm Defterleri* deniliyor.³¹ Divân-ı Hümayûn kalemlerinden olan Beylikçi veya Divân Kalemî tarafından yazılan³² bu defterlerde yer alan hükümler, padişah adına hazırlandığı için işe ve icabına göre ferman, nişan, berat, tevki, menşur olabiliyor.³³

Defterlerin kapak kısmına, onun nereye ait olduğu yazılıyordu

Defterin ait olduğu yer belirtildikten sonra, defterin içerisinde

²⁴ Emecen, *Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet*, s. 125; Şimşir, 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler, s. 360-61.

²⁵ Sertoğlu, a.g.e., s. 88.

²⁶ İlyas Üzüm, "Hüküm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XV, İstanbul 1998, s. 464; Ahmet Özel, "Ahkâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1988, s. 550.

²⁷ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 280.

²⁸ Şimşir, 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler s. 358.

²⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 280.

³⁰ Özel, a.g.m., s. 550.

³¹ Pakalın, a.g.e., İstanbul 2004, s. 30.

³² Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 2007, s. 20-27.

³³ Sertoğlu, a.g.e., s. 10; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 280.

bulunan kayıtların, onlu sisteme³⁴ göre (evâil, evâsıt, evâhir) ay ve yıl belirtmek kaydıyla, ne zamana ait olduğu yazılıyordu.³⁵Daha sonra defterin türü ve kimin zamanında tutulduğu yazılıyordu.Defterin türünün belirtildiği kısım genellikle defterin sayfasına yazılmakla beraber bazı defterlerde sonraki sayfalara da yazıldığı görülüyor. Burada defterin türünün; “... *hazâ defter-i kuyûd-ı ahkâm-ı şikâyet/ahkâm-şikâyet* (هذا دفتر قوادحکام شکایات)”³⁶, “... *hazâ defter-i şikâyet* (هذا دفتر شکایات)”³⁷ ve “... *hazâ defter-i kuyûd-ı ahkâmü’ş-şikâyât* (هذا دفتر قوادحکام الکتابات)”³⁸ gibi ifadelerle farklı şekillerde belirtildiği görülüyor. Ahkâm Defteri’nin yanı sıra Şikâyet Defteri isminin kullanılmaya devam edilmesi bu iki defter türü arasında kesin bir ayrımın tam olarak yapılmadığını gösteriyor. Bu durum, Ahkâm Defterlerinin olmadığı bölgelerdeki şikâyetlerin, Şikâyet Defterlerine kaydedilmeye devam edildiği³⁹ şeklinde izah edilmesine rağmen, bu tespitin her bölge için geçerli olmadığı söylenebilir. Zira Ahkâm Defterleri türünde kayıtların yazılmaya başlandığı bölgelerde daha sonraki bir defterin,“Şikâyet Defteri” ismiyle kaydedilmeye devam edildiği görülüyor. Dolayısıyla;Ahkam Defterleri olarak bilinen defterler, *Ahkâm-Şikâyet Defterleri* olarak da adlandırılabilir.

Divân’dan çıkan ve halkın şikâyetlerini içeren hükümlerin itinalı bir şekilde kaydedildiği Ahkâm Defterlerinin muhafazaları için de dikkatli davranılıyordu. Hazîne-i Âmire ile Defterhâne-i Âmire⁴⁰ adı verilen yerlerde muhafaza edilen bu defterler, sonraki dönemler için de birer müracaat kaynağı idiler. Önceki zamanlara ait bir muamele veya bir iş söz konusu olduğunda bu defterlere müracaat ediliyor ve mesele tedkik olunuyordu. Çeşitli belgelerde, konusuna göre müracaat edilen “...

³⁴ Tarihlendirmede kullanılan onlu sistem, bir ayı baş, orta ve son olmak üzere onar günlük üç kısma ayırma anlamında kullanılıyor.

³⁵ BOA, Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Trabzon Ahkâm Defterleri, Defter (A.DVNS. AHK. TZ. d.) 3.

³⁶ BOA, A.DVNS. AHK.TZ.d.3 (Evâil-i Rebiülahir 1211/Ekim 1796-Evâhir-i Muharrem 1233/Aralık 1817).

³⁷ BOA, A.DVNS. AHK.TZ.d.6 (Evâsıt-ı Zilkade 1253/Şubat 1838-Evâil-i Cemaziyelahir 1262/Mayıs 1846).

³⁸ BOA, A.DVNS. AHK.DB.d.6-V. 1, b. (Evâsıt-ı Zilkade 1228/Kasım 1813).

³⁹ Şimşir, 107 No’lu Anadolu Ahkâm Defteri’ndeki İzmir İle İlgili Hükümler, s. 361.

⁴⁰ Defterhâne ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Erhan Afyoncu, “Defterhane”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. IX, İstanbul 1994, s. 100-103; Afyoncu, Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. Yüzyıllar), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997; Afyoncu, “Osmanlı Bürokrasisinden Bir Kesit: Defterhâne-i Âmire’nin Kuruluşu ve Gelişmesi”, Türkler, C. IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 860-864.

*Hazîne-i Âmire'demahfûz...*⁴¹ veya "... *Defterhâne-i Âmire'demahfûz ... defterine müracaat olundukda ...*"⁴² şeklinde çok fazla ifadeye rastlanıyor. Ahkâm-Şikâyet Defterlerinde, Divân-ı Hümâyûn'da görüşülen meselelerin hallolmasıyla alakalı kayıtlarda, sık sık bu iki dairenin isminin geçtiği görülüyor. Önceden tutulmuş olan kayıtlara müracaat edildiği ve tedkik edilen hususun şikâyet dilekçesinde belirtildiği gibi olduğu "... *vech-i meşruh üzere olduğu mastur ve mukayyed olmağın, divan-ı hümayunum kaleminden sual olundukda ...*"⁴³ ibaresinden anlaşılıyor. Bu durumda, müracaat edilen kayıta bulunan hükme atıfta bulunularak "... *vech-i meşrûh üzere amel olunmak fermânımolmağın...*"⁴⁴ veya "... *defter-i hakânimucebincekanûn üzere amel olunmak bâbında ...*"⁴⁵ şeklindeki ifadelerle görüşülen mesele ile ilgili düşünce bildiriliyor ve ilgili kişilerden bu muamelenin yerine getirilmesi isteniyordu.

Ahkâm-Şikâyet defterlerine yazılan hükümler tarih sırası gözetilmek suretiyle belirli bir intizam içerisinde kaydediliyordu. Gelen şikâyetlerden, dolayısıyla bunlara verilen cevap sayısından, dolayı iş yükü fazla olan eyaletlerle ilgili kayıtlar, her sene için ayrı ayrı defterlere kaydediliyordu. Şikâyet sayısı çok fazla olmayan, dolayısıyla bir defteri dolduracak kadar işi bulunmayan, eyaletlere ait meseleleri kaydeden kalemlerde ise sonraki senenin/senelerin kayıtları bir araya getirilip, aynı deftere kaydediliyordu. Defter doluncaya kadar da farklı senelere ait meseleler aynı deftere kayd edilmeye devam ediliyordu. Gelen şikâyetlere verilen cevapların kaydedilmesi nedeniyle herhangi bir defterin dolması halinde hükümler yeni bir deftere kaydediliyordu. Bu suretle Ahkâm-Şikâyet Defterleri arasında tarih olarak bir kopukluk meydana gelmemiş oluyordu.

Ahkâm Defterleri, Şikâyet Defterlerinin devamı olarak tutulmalarına rağmen bu defterler şekil olarak bazı farklılıklar arz ediyorlar. Ahkâm Defterleri, Şikâyet Defterlerine göre ebat olarak daha dar ve uzundurlar. Bu defterler, içerik olarak da birbirlerinden farklılık arz ediyorlar. Her bir bölgeye ait şikâyetlere verilen cevaplar, müstakil veya karışık bir surette yazıldıklarına bakılarak o defterin Şikâyet veya Ahkâm Defteri olduğuna karar verilebiliyor. Bununla beraber iki defter türü arasında benzerlikler de bulunuyor. Belgelerin tutulmasında, iki defter arasında benzer bir usul takip edildiği görülüyor. Her iki defter de

⁴¹ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.7-V. 31, b. 1 (Evâhir-i Rebiülevvel 1251/Temmuz 1835).

⁴² BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.8-V. 67, b. 1 (Evâil-i Şevvâl 1259/Ekim-Kasım 1843).

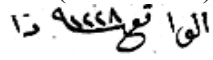
⁴³ BOA, A.DVNS. AHK.TZ. d.3-V. 4, b. 1 (Evâhir-i Receb 1211/Ocak 1797); BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.5-V. 191, b.1(Evâsıt-ı Muharrem 1218/Mayıs 1803).

⁴⁴ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.7-V. 41, b. 4 (Evâhir-i Rebiülahir 1252/Ağustos 1836).

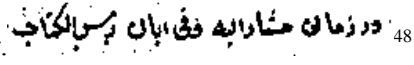
⁴⁵ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.5-V. 191, b. 1 (Evâsıt-ı Muharrem 1218/Mayıs 1803).

“Der zaman-ı ...” ibaresi ile başlayıp kaydın hangi Sadrazam veya Reisü'l-küttab⁴⁶ zamanında ve hangi tarihten itibaren tutulmaya başlandığını gösteren başlık şeklindeki bir ifadenin ardından hükümler yazılmaya başlanıyor.

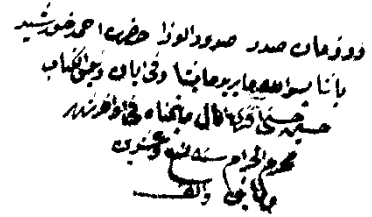
47 در زمان قاعنام فالقاعنام حضرت بانا بامر الله ماينا ويريد في ابان ريس الكتاب نال مايتناه

Tarihlerin, ayın belirli bir bölümü (onlu sistem), ayın ismi ve yıl şeklinde kaydedildiği görülüyor. Sadrazam veya Reisü'l-küttab'dan birisinin görevinin değişmesi söz konusu olduğunda;

yeni hükümler yazılmaya başlanmadan önce, görevine devam eden kişi için *müşarünileyh* tabiri kullanılıyor. Görevden ayrılanın isminin yerine

ise yeni atanan kişinin adı yazılıyor.

Hem Sadrazam hem de Reisü'l-küttab'ın ikisinin birden görevden ayrılması durumunda; yeni kayıtlar kaydedilmeye başlanmadan önce eskilerinin yerine yeni Sadrazam ve Reisü'l-küttab'ın ismi yazılarak hükümlerin deftere kaydedilmelerine kalınan yerden devam ediliyor.⁴⁹

Ahkâm-Şikâyet Defterleri, *dîvânî* yazı türüyle yazılmışlardır. Divan-ı Hümayun'da görüşülen meselelerin tutulduğu kayıtlarda kullanılan bir yazı çeşidi olduğu için *dîvânî* olarak adlandırılmıştır. Aslında burada kullanılan yazı türü tam olarak *dîvânî* değil de daha ziyade *kırma* adı verilen *dîvânî* yazı çeşididir. Hızlı yazma endişesinden dolayı bazı zamanlarda noktaların ihmal edilmesine de neden olmuştur. Dolayısıyla bu kırma *dîvânî* ile yazılmış belgelerin normal *dîvânî* ile yazılmış olanlara göre okunması çok daha zordur.⁵⁰

Her bölge için ayrı ayrı tutulan ve Divan-ı Hümayun'da hazırlanıp yayınlanan ferman ve beratların özetlerini içeren kayıtları tarih sırasına göre ihtiva eden kayıtlardan olan bu defterlerin başlangıç

⁴⁶ Reisü'l-küttab ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. İnalçık, “Reisü'l-küttab”, İslam Ansiklopedisi, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1964, s. 671-683; Gül Akyılmaz, “Reis-ülKüttabluk Müessesesinin Önem Kazanmasına Yol Açan Gelişmeler ve Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Doğuşu”, XIII. Türk Tarih Kongresi (Bildiriler), C. III, I. Kısım, Ankara 2002, s. 297-312.

⁴⁷ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.6-V. 1.

⁴⁸ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.6-V. 57.

⁴⁹ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.6-V. 2.

⁵⁰ Kütükoğlu, Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994, s. 61-63; M. Tayyib Gökbilgin, Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979, s. 44-46.

tarihleri, Mora Ahkâm Defteri hariç, 1742 senesidir. Bu defterlerden bir kısmı II. Meşrutiyet dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Büyük bir titizlikle, tutulan Ahkâm Defterleri, on yedi bölge esas alınarak aşağıdaki gibi tertib edilmişlerdir.⁵¹

	Defterin Adı	Hicri Tarih	Miladi Tarih	Defter Sayısı
1-	Adana	C.1155-S.1295	1742-1878	9
2-	Anadolu	C.1155-R.1306	1742-1889	185
3-	Bosna	C.1155-1285	1742-1867	9
4-	Cezayir ve Rakka	B.1159-Z.1308	1746-1891	25
5-	Diyarbakir	C.1155-L.1292	1742-1875	9
6-	Erzurum	C.1155-Ş.1296	1742-1879	19
7-	Halep	C.1155-B.1266	1742-1850	9
8-	İstanbul	C.1155-R.1328	1742-1910	26
9-	Karaman	C.1155-Z.1295	1742-1878	39
10-	Maraş	C.1155-C.1294	1742-1867	6
11-	Mora	L.1128-Z.1255	1716-1840	21
12-	Özi ve Silistre	C.1155-Za.1294	1742-1877	49
13-	Rumeli	C.1155-N.1326	1742-1908	85
14-	Sivas	C.1155- L.1326	1742-1908	36
15-	Şam-ı Şerif	C.1155-N.1326	1742-1908	9
16-	Trabzon	C.1155-1329	1742-1911	8

AHKÂM DEFTERLERİNİN MUHTEVASI

Ahkâm-Şikâyet kayıtlarında; şer'îye sicillerinde olduğu gibi, yer adları, tarafların ve şahitlerin durumu, hükümde geçen mülkleri tarif eden bilgilerle ilgili çok fazla ayrıntı verilmiyor. Ayrıca bu kayıtlarda mahalle isimlerine çok fazla yer verilmediği hususu dikkat çekiyor. Şikâyete bulunan kişinin meskûn olduğu mahalle gibi küçük birimlerden ziyade, daha büyük idari birim olan kaza ve sancakların muhatap alındığı ve defterlerde bunların isimlerinin daha çok zikredildiği görülüyor.

Ahkâm-Şikâyet kayıtlarında yer alan hükümler genel manada birkaç kısımdan meydana geliyorlar. Birinci kısımda, işe ve icabına göre, bölgede bulunan vali/vezir/beylerbeyi, mevlâ, kadı, naib, müftü, müşir, voyvoda, mutasarrıf, subaşı, mütesellim, alaybeyi, mîr-i mîrân, mülâzım, mübâşir, mustahfız, müteveli, âyân, meclis azaları, kaza müdürü, kaim-makâm, dizdâr, maliye memuru, zabıt, vücuh-ı memleket, iş erleri, muhtar gibi şer'î ve örfî yetkililerden birisine ve birkaçına yapılan hitaplar bulunuyor. İkinci

⁵¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul 2010, s. 22-41.

kısımda, hükme konu olan şikâyet, şikâyetin muhtevası ve şikâyetinde bulunan kişinin/kişilerin talebi ele alınıyor. Üçüncü kısımda, şikâyetin çözülmesiyle alakalı, tembih ve te'kidihâvî, merkezin bulunduğu çözüm yazılıyor. Hükümün son bulunduğu yerde kaydı tutan kişinin ismi ve onun sol tarafında da, müstakil bir surette, kaydın tutulduğu tarih yazılıyor.

Herhangi bir Osmanlı vatandaşının, uğradığı haksızlığın veya zararın giderilmesi amacıyla padişah veya onun yetki verdiği kişilerden talepte bulunmasının değişik yolları bulunuyordu. Birinci usulde, kişi bizzat kendisi merkeze giderek şikâyetçi olduğu konu ile alakalı talebini iletebiliyordu. Halkın, şikâyetlerini iletmek üzere, bizzat merkeze gittiğini ifade etmek için kayıtlarda “*südde-i sa'adet/asiâne-i aliyâneme/der-i sa'adetimegelip ...*”⁵² ifadelerinin kullanıldığı görülüyor. Merkeze yapılan şikâyetlerin sayısındaki artışa paralel olarak davaların, Divan-ı Hümayun'un gündemine gelme süresi uzamıştır. Bu nedenle şikâyet için İstanbul'a gelen halk, uzun süre çeşitli sıkıntılar çekerek davasının görüşülmesini ve hükümün yazılmasını beklemek zorunda kalıyordu.⁵³ İkinci usulde, vatandaşlar merkeze gitmek yerine bir arz/arz-ı hâl/arzuhal göndermek suretiyle şikâyetlerini iletmeye tercih ediyorlardı. Kişilerin bir dilekçe ile merkeze müracaatta bulduklarını ifade etmek amacıyla kayıtlarda “*arzuhal/bâ-arzuhal*”⁵⁴ ifadesi kullanılıyor. Halkın, hem bizzat İstanbul'a giderek hem de dilekçe vasıtasıyla şikâyetini iletmek suretiyle her iki yolu da kullandığı görülüyor. İstanbul'un uzak ve o dönemin ulaşım imkânlarının kısıtlı olması durumu göz önüne alındığında şikâyetini iletmek için bizzat İstanbul'a giden kişilerin sayısının çok fazla olduğu dikkat çekiyor.

Ahkâm-Şikâyet Defterlerinde yer alan kayıtlar incelendiğinde birinci derece mahkemelerinde halledilemeyen meselelerin Divân-ı Hümayun'a gönderildiği, bu meselelerin burada halledilmeye çalışıldığı ve bunların hiçbir şekilde çözümsüz bırakılmadığı görülüyor. Ahkâm-Şikâyet Defterlerinde; arazi, bağ, bahçe, hane, ağıl ve mera yeri anlaşmazlığı, alacak-verecek davaları, arazi sulama ve su mecrasının değiştirilmesi, seyyidlerin vergi şikâyetleri, haksız yere vergi talebi, miras ve mirasçılar arasındaki anlaşmazlıklar, yaylak-kışlaklarla ilgili meseleler, tevcihâtla ilgili hususlar, esnafın kendi şikâyetleri ve halkın kendilerinden şikâyetleri, faizle ilgili meseleler, tevliyet ile ilgili anlaşmazlıklar, tımar/zeamet tevcihi ile ilgili karşılaşılan sorunlar, iltizam verilmesiyle ilgili problemler, cizye toplanması ile alakalı hükümler, gayrimüslimlere herhangi bir sıkıntının verilmemesi hususunda tembihler, kanuna aykırı olarak istenen ve fazladan olan vergi

⁵² BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.6-V. 9, b.2 (Evâil-i Şevvâl 1229//Eylül 1814); BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.5-V. 188, b.3 (Evâsıt-ı Zilkade 1217/ Şubat 1803); BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.8-V. 65, b.2 (Evâsıt-ı Ramazan 1259/Ekim 1843).

⁵³ Emecen, Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet, 131.

⁵⁴ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.9-V. 1, b.1 (Evâil-i Şevval 1237/Haziran 1822).

talebinin önlenmesi, mal ve eşyanın haksız yere gasbı, eşkıyalık faaliyetleri ve eşkiya ile işbirliği yapanların durumları, cariyelerle ilgili hususlar, asker ihracı, yollardan geçen önemli kişilerin korunması ve ihtiyaçlarının giderilmesi, halka zulüm edilmesinin önlenmesi gibi çok çeşitli şikâyetler ve bunlara getirilen çözümlerin bulunduğu görülüyor.

Divan-ı Hümayun'da görüşülen mesele ile alakalı kararın infazı mutlaka gerçekleşiyordu. Yapılan şikâyetlere divân'da çözüm bulduktan sonra bunun infazına yönelik farklı usullerin takip edildiği ve bununla alakalı değişik ifadeler kullanıldığı görülüyor. Bazı durumlarda bu hükümler hukuki açıdan alınmış olan kesin karar niteliğinde oluyorlardı. Bunlardan bir tanesi, söz konusu bölgedeki yetkililerin, meselenin çözümü ile alakalı olarak hüküme belirtilen hususları yerine getirmesine yönelik emir verilmesidir. Bunu için “...*emr-i şerîfimmucebince amel olunmak ...*”, “... *vech-i meşrûh üzere amel olunmak ...*”⁵⁵ şeklinde ifadeler kullanılıyor. Bazı meselelerin, divânda görüşülüp karar verilmesine rağmen, değişik sebeplerden dolayı kararın mahallinde infaz edilemediği ve emrin yerine getirilemediği görülüyor. Bu durumda daha önce verilen hükmün yerine getirilmesi ile alakalı yeni bir hüküm gönderiliyordu. Bunun için “... *mukaddemâ sadır olan emr-i şerîfimmucebince amel olunmak bâbında ...*”⁵⁶ ifadesi kullanılıyor. Ardından da konu ile alakalı daha önce belirtilen ve çözümü içeren emrin uygulanması isteniyordu. Bazen, divanda görüşülen meseleyle alakalı verilen hüküm son karar olmaktan daha ziyade meselenin çözümü ile alakalı yol gösterici bir hüküm oluyordu. Bu durumda meselenin çözümü, yerel/ilk derece mahkemelere havale ediliyordu. Bu tür şikâyetler daha önce yerel mahkemelerde görülen davalar veya yerel mahkemelere hiç müracaat etmeden doğrudan merkeze şikâyet etme şeklinde olabiliyordu. Eğer mesele daha önce yerel mahkeme tarafından daha önce görülmüşse bunun tekrar tedkik edilmesi ve davanın yeniden görülmesitalep ediliyordu. Bunun için meselenin “...*mahallinde şer'lerü'yet ve ihkâk-ı hâkk olunması...*”⁵⁷ ve gereğinin yapılması isteniyordu. Eğer daha önce görülen bir mesele değil ise yerel görevlilerden bunun mahkemeye intikal ettirilerek söz konusu şikâyetin giderilmesine yönelik soruşturmanın yapılması ve kanun çerçevesinde mağduriyetin giderilmesi talep ediliyordu.⁵⁸ Burada, bir şikâyetin çözümlenmeye kadar merkez tarafından takip edildiği ve adaletin teminat altına alındığı görülüyor.⁵⁹ Şikâyet konusu olan mesele ile ilgili kişilerin bulunduğu bölgenin şer'i veya idari yetkilisine, görüşülen mesele ile alakalı kararın ne şekilde verildiği ve bunun infaz edilme şekli tembih ediliyordu. Bunun için

⁵⁵ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.7-V. 41, b.4 (Evâhir-i Rebiülahir 1252/Ağustos 1836).

⁵⁶ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.7-V. 67, b.2 (Evâil-i Cemaziyelevvel 1254/Temmuz 1838).

⁵⁷ BOA, A.DVNS. AHK.TZ. d.3-V. 5, b.7 (Evâhir-i Zilkade 1211/Mayıs 1897).

⁵⁸ BOA, A.DVNS. AHK.TZ. d.3-V. 5, b.2 (Evâsıt-ı Şevvâl 1211/Nisan 1797).

⁵⁹ Saliha Okur Gümrükçüoğlu, Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 61, S. 1, Ankara 2012, s. 199.

bölgedeki yetkililere “... *icrâ-yı şer'* ve *ihkâk-ı hâkk olunmak bâbında ...*” ve “... *kanûn üzere amel olunmak bâbında ...*”⁶⁰ şeklindeki ifadelerle verilen hükümün kanun ve nizam çerçevesinde, usulüne göre infaz edilmesi tembih ediliyordu. Divan’da görüşülen şikâyetin çözümü konusunda kesin kararın verilmesinin yanı sıra mahallinde yapılacak tahkikat sonucuna göre o bölgeye bakmakla yükümlü kadı tarafından verilecek karara göre kesin hüküm ilgili kadıya da bırakılabiliyordu. Bunun için “... *mahallinde şer'* ve *kanûn üzere amel olunmak bâbında ...*”⁶¹ ifadesi kullanılıyor. Bazı durumlarda şikâyete konu olan meselenin mahallinde çözümü ve kararın infazı mümkün olamayabiliyordu. Bu durumda muhatap kişilerin merkezde gönderilmesi ve meselenin İstanbul’da çözülmesi için “... *der/der-i saadete/aliyeyehzâr olunması ...*”⁶² şeklinde emrin uygulamasına yönelik yerel yöneticilere emir veriliyordu. Bir mesele hakkında kesin kararın verilebilmesi veya infazın gerçekleşebilmesi için de yerel görevlilerin tahkikat yapmalarını ve bu soruşturmanın keyfiyetini İstanbul’a göndermeleri “... *varıp vükûftan gereği gibi sual birle tashih ve tahkik ederek hakikât-ı keyfiyeti şekk ve şüpheden ‘ari ve ‘özü ve himâyetten berî olarak der/der-i aliyeme arz ve i’lâmamübâderet olunmak ...*”⁶³ hususunda emir veriliyor. Bu şekilde mesele ile ilgili verilecek hükme esas olabilecek bilgiler toplanmış oluyor ve bu bilgilerin ışığı altında kesin hüküm veriliyordu.

AHKÂMDEFTERLERİNİN ÖNEMİ

Ahkâm-Şikâyet Defterlerinin içerisinde yer alan hükümler, genel itibarıyla bir bölgede hal edilemeyen meseleleri çözüme kavuşturmak amacıyla vatandaşların padişaha veya onun yetki vermiş olduğu kurumlara/kişilere başvurmaları sonucunda görüşülen meselelerle alakalıdır. Dolayısıyla bu defterler, halkın şikâyetçi olduğu meselelerle alakalı yapılmış olan müracaatlara çözüm bulmak amacıyla verilmiş olan hükümleri ihtiva ettiklerinden dolayı, hükümlerin ait olduğu eyaletin sınırları dâhilinde bulunan sancak, kaza, nahiye ve köylerle alakalı idari, iktisadi ve içtimai meselelere ait mühim bilgiler içeriyorlar.

Devletin, kendi gücünü arttırmasının önemli bir vasıtası olarak düşünülen padişahın, dolayısıyla alt kademedeki diğer idarecilerin adil olması ve adaleti tesis etmesi⁶⁴ esasına dayanan Osmanlı düşünce sistemine

⁶⁰ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.7-V. 85, b.2 (Evâhir-i Cemaziyelevvel 1255/Ağustos 1839).

⁶¹ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.5-V.308, b.1 (Evâil-i Safer 1223/Nisan 1808).

⁶² BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.5-V.279, b.2 (Evâhir-i Safer 1222/Mayıs 1807).

⁶³ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d.5-V. 312, b.1 (Evâsıt-ı Rebiülahir 1223/Ağustos 1808).

⁶⁴ Bir bölgeye atanan görevlilerin kanun ve adalet üzere hareket etmesi, vergilerin yerli yerinde toplanması ve kanuna aykırı olarak kimseye zulüm edilmemesi isteniyordu. Bu durum, 1598 tarihli bir belgede: “âdet-i kadim ve kânûn-ı müstedim üzere sâhib-i sa’âdetimiz hazretlerine âid ve râci’ olan öşürden ve bâ’d-ı hevâ ve resm-i arûsâne ve cürm ve cinâyet ve sâirhukûk ve

göre yönetici ve yönetilen arasındaki ilişki sorumluluk temeline oturtulmuştur. Bu bakış açısı bir ilke gibi kabul edilmiş ve önceki hükümdardan sonrakilere tevarüs etmiştir. Bu sorumluluktan dolayı ırk ve din ayrımı gözetilmeksizin, devletin sınırları içerisinde bulunan bütün vatandaşların her hangi bir rahatsızlık karşısında, bu sıkıntısını padişaha sunma hak ve imkânı bulunuyordu. Böyle bir muameleye gidilmesi, Divan-ı Hümâyün içerisinde ayrı bir kalemin meydana gelmesine sebep olmuştur. Aslında böyle bir mekanizma, devlet merkezinin, en ücra köşelerde *devlet ve adalet sisteminin* nasıl işlediğini tespit etme imkânını da beraberinde getiriyor. Çünkü vatandaşların, araya hiçbir aracı koymadan, doğrudan devlet merkezine yaptıkları, dolayısıyla durumlarını rahat bir şekilde ifade edebildikleri bu şikâyetler sayesinde devletin işleyişi ve taşrada bulunan halkın durumu hakkında merkezdeki idarecilerin durum tespiti yapma imkânı ortaya çıkıyordu. Diğer taraftan en üst düzeyde muhatap bulabilmesi nedeniyle; zayıf ve güçsüz olan insanların kendilerini kuvvetli olan kişiler karşısında aciz hissetmediklerini ve haksızlığa uğradıklarını düşündükleri bir durumda kendi yanlarında olabilecek ve kendi haklarını koruyabilecek bir gücün bulunabileceğini bilmeleri nedeniyle toplum içerisinde sosyal adalet sağlanmış oluyordu. Diğer taraftan halkın, kendi bölgelerinde halledemediği meseleleri devletin merkezine aksettirmek suretiyle çözüm bulma yoluna gitmesiyle kendi mıntıklarında söz sahibi/kuvvetli olan kişilerin/yetkililerin tavır ve davranışlarında daha dikkatli davranmalarına sebep oluyordu. Gerek makam sahibi olan kişiler ve gerekse o bölgenin varlıklı/güçlü olan kişileri, kendilerinin her hangi bir haksızlığa teşebbüs etmeleri veya bunu fiiliyata geçirmeleri durumunda, halkın bunu padişaha veya onu temsil eden merkezi bir makama şikâyet etme ihtimalinin bulunduğunu biliyorlardı.

Ahkâm-Şikâyet Defterleri, devletin yürütme organı olan Divân-ı Hümâyün kararlarını içermesi nedeniyle devletin resmi düşüncesinin fiiliyata yansması olarak görülebilir. Diğer taraftan bu defterler, halkın devlete olan güveninin bir neticesi olarak, hal olunamayan meselelerin yerel makamların elinden çıkıp merkeze aksetmesi ve bunun çözümünü yansıtması bakımından da mühim birer müracaat kaynağı olarak değerlendirilebilirler.

Ahkâm-Şikâyet defterleri, çeşitli yerleşim birimlerinde meskûn kişilerin şikâyetlerini ve devletin bu şikâyetlere bulduğu çözümleri içerdiğinden dolayı araştırmacılar için mühim birer kaynak mahiyetindedirler. Aslında bu şikâyetler, o dönemde yaşayan kişilerin gündelik hayatlarının birer yansması olması hasebiyle, o dönem insanının

---

rüsûmuyürlü yerinden” toplaması “olıgelmiş ve şer’ ve kânûnamuğâyir kimesneye inâd ve muhâlefet” edilmemesi “fe-emmâtâmâm meretebe hakk ve adl ve istikâmet üzere hareket” edilmesi “hilâf-ı şer’-i şerif ve muğâyir-i kânûn-i münif bir ferde zulm ve ta’addi” edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir; Mardin Şer’iyeSicili 259, Belge 1227 (Evâil-i Muharrem 1007/Ağustos 1598).

yaşantısını ortaya çıkarmada bu kayıtlar önemli bir yardımcı kaynak niteliğindedirler. Bu defterlerde; halkın birbirleri olan ilişkileri, halkın devlet ve devlet görevlileri ile olan muamelesi, ekonomik ve sosyal ilişkiler, vakıflar ve vakıfların durumu/işleyişi, değişik dini gruplar arasındaki ilişki gibi çeşitli konular hakkında mühim bilgiler veriliyor. Bunun yanı sıra yerelde meydana gelen sıkıntılarla ilgili devletin resmi olarak bakış açısının nasıl olduğu ile ilgili bu defterlerdeki kayıtlardan bilgi edinmek mümkündür.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde, devletin işleyişi ile alakalı kararları kâğıda geçirme usulünün takip edilmesi neticesinde meydana gelen arşivin kıymeti günümüzde daha iyi anlaşılıyor. Zira o dönem alınmış olan kararlar günümüzde bağımsız olan çeşitli devlet ve toplulukları yakından ilgilendiriyor.

Osmanlı Devleti'nde, devlet müesseselerinin temelini oluşturan önemli kuruluşlardan biri olan Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşülen devlete ait idari, iktisadi, askeri meseleler ile halka ait şikâyetler yapılan görüşmeler neticesinde karara bağlandığı zaman Mühimme Defterlerine kaydediliyordu. Eskiye dönük bir muamele icâb ettiğinde daha önce kaydedilmiş olan defterlere müracaat etme lüzumu bulunduğundan bu defterler itinalı bir şekilde kayıt ve muhafaza ediliyorlardı. Divan'da görüşülen önceki bir muameleye daha rahat ulaşılabilmesi için, ihtisaslaşmaya da bağlı olarak, yeni defter türleri ortaya çıkmıştır. Devlete ait önemli meseleler ile halkın şikâyetlerin beraber kaydedildiği Mühimme Defterlerinin içerisinde halkın şikâyetlerine verilen cevaplar ayrı defterlere kaydedildiği Şikâyet Defterleri oluşturulmuştur. Ancak bütün eyaletlere ait şikâyet çözümlerinin karışık bir surette kaydedildiği bu defterlerde, halkın şikâyet sayısındaki artışa paralel olarak, önceki bir muameleye ulaşmakta yine zorluk çekiliyordu. Bu işleri daha da kolaylaştırmak yerine, genel manada halkın şikâyetlerine bulunan çözümlerin her eyalet için müstakil bir surette kaydedildiği Ahkâm Defterleri oluşturulmuştur. Tüm bu çabalar artan iş yükünü hafifletme ve meselelere daha hızlı çözüm bulma amacından kaynaklanıyordu. Bu defterlerdeki ihtisaslaşma neticesinde bürokrasiden kaynaklanan gecikmeler azalmıştır.

Bunun yanı sıra bahsi geçen bu üç defter arasında kesin bir ayırım yapılmamış ve eski alışkanlıklardan tam olarak vazgeçilememiştir. Osmanlı arşivinde yapılan tasnif sonucunda ortaya çıkarılan on yedi bölgeye mahsus Ahkâm-Şikâyet Defterleri, ait oldukları bölgelerin o dönemdeki idari, iktisadi ve içtimai yaşantısını ortaya çıkarmak amacıyla yapılacak çalışmalar için birinci elden kaynak özelliğine haizdirler.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterler, Defter (A.DVNS.AHK.DB.d.) 5-V. 1, b. 307 (Evâsıt-ı Muharrem 1223/Mart 1808).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.5-V. 188, b.3 (Evâsıt-ı Zilkade 1217/Şubat 1803).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.5-V. 191, b. 1 (Evâsıt-ı Muharrem 1218/Mayıs 1803).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.5-V. 279, b.2 (Evâhir-i Safer 1222/Mayıs 1807).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.5-V. 308, b.1 (Evâil-i Safer 1223/Nisan 1808).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.5-V. 312, b.1 (Evâsıt-ı Rebiülahir 1223/Ağustos 1808).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB.d.6-V. 1, (Evâsıt-ı Zilkade 1228/Kasım 1813).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.6-V. 9, b.2 (Evâil-i Şevvâl 1229/Eylül 1814).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.7-V. 31, b. 1 (Evâhir-i Rebiülevvel 1251/Temmuz 1835).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.7-V. 41, b. 4 (Evâhir-i Rebiülahir 1252/Ağustos 1836).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.7-V. 67, b.2 (Evâil-i Cemaziyelevvel 1254/Temmuz 1838).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.7-V. 85, b.2 (Evâhir-i Cemaziyelevvel 1255/Ağustos 1839).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.8-V. 65, b.2 (Evâsıt-ı Ramazan 1259/Ekim 1843).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.8-V. 67, b. 1 (Evâil-i Şevvâl 1259/Ekim-Kasım 1843).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.9-V. 1, b.1 (Evâil-i Şevval 1237/Haziran 1822).
- BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.9-V. 11, (Evâhir-i Cemaziyelahir 1255/Eylül 1839).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Trabzon Ahkâm Defterleri, Defter (A.DVNS.AHK. TZ .d.) 3.
- BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d 3 (Evâil-i Rebiülahir 1211/Temmuz 1796-Evâhir-i Muharrem 1233/Aralık 1817).

- BOA, A.DVNS.AHK.TZ. d.3-V. 4, b. 1 (Evâhir-i Receb 1211/Ocak 1797);
- BOA, A.DVNS.AHK.TZ. d.3-V. 5, b.2 (Evâsıt-ı Şevvâl 1211/Nisan 1797).
- BOA, A.DVNS.AHK.TZ. d.3-V. 5, b.7 (Evâhir-i Zilkade 1211/Mayıs 1897).
- BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d.6 (Evâsıt-ı Zilkade 1253-Evâil-i Cemaziyelahir 1262).
- Mardin Şer'îye Sicili 259, Belge 1227 (Evâil-i Muharrem 1007/Ağustos 1598).

Mühimme Defteri 44, (Yayına Hazırlayan: Mehmet Ali Ünal), Akademi Kitabevi, İzmir 1995.

3 Numaralı Mühimme Defteri, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s. XXII.

Araştırma Eserler

AFYONCU, Erhan, “Defterhane”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. IX, İstanbul 1994, s. 100-104.

- “Osmanlı Bürokrasisinden Bir Kesit: Defterhâne-i Âmire'nin Kuruluşu ve Gelişmesi”, Türkler, C. IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 860-864.

- “Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997.

AKYILMAZ, Gül, “Reis-ülKüttâblık Müessesesinin Önem Kazanmasına Yol Açan Gelişmeler ve Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Doğuşu”, XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler), C. III, I. Kısım, Ankara 1999, s. 297-312.

BALTACI, Cahit, İslâm Paleografyası(Diplomatik-Arşivcilik), İstanbul 1989.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Basımevi, İstanbul 2010.

BİNARK, İsmet, Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 3, Ankara 1980.

- EMECEN, Feridun M., Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 3, S. 5, 2005, s. 107-139.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979.
- GÜMRÜKÇÜOĞLU, Saliha Okur, Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 61, S. 1, Ankara 2012, s. 175-206.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara 2007.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi", Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul 1985, s. 31-44.
- "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", Osmanlı Araştırmaları, S. VII-VIII, İstanbul 1988, s. 33-54.
- "Reisü'l-küttab", İslam Ansiklopedisi, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1964, s. 671-683.
- KUŞ, Canan, "1780-1784 Tarihli ve 4 Numaralı Halep Ahkâm Defteri (s. 1-53) Transkripsiyon ve Değerlendirme", Fırat Üniversitesi, Sosyal Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2008.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Mühimme Defteri", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 520-523.
- Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994.
- ÖZEL, Ahmet, "Ahkâm", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1988, s. 550-551.
- ÖZTÜRK, Said, "Kayseri ve Çevresinin Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Karaman Ahkam Defteri", III. Kayseri Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri 2000, s. 401-413.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Ahkâm Defteri", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1988, s. 550-551.

- SERTOĞLU, Midhat, Osmanlı Tarih Lugatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- ŞAHİN, İlhan - EMECEN Feridun, II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1994.
- ŞEMSETTİN, Sami, Kamus-ı Türkî, İstanbul 1978.
- ŞİMŞİR, Nahide, “103 No’lu Anadolu Ahkâm Defteri’ndeki İzmir İle İlgili Hükümler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, S. X, İzmir 1995, s. 329-341.
- “Ahkâm Defterleri’nin Tarihi Kıymeti ve 107 No’lu Anadolu Ahkâm Defteri’ndeki İzmir İle İlgili Hükümler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, S. IX, İzmir 1994, s. 357-390.
- TÜRKAY, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. II, S. 7, Nisan 1968, s. 44-47.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, TTK.. Yay., Ankara 1998.
- ÜZÜM, İlyas, “Hüküm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 464-468.